

АНТИЧНА СПАДЩИНА І ВІЗАНТІЙСЬКИЙ РОМАН

Павленко Леонід Васильович,

канд. філол. наук, доц.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

У статті розглядається проблема відношення візантійських письменників та вчених до античного спадку, насамперед – до пізньоантичного любовно-пригодницького роману. Автор розглядає також декілька можливих перспективних напрямків подальшого дослідження цієї проблеми.

Ключові слова: Візантія, любовний роман, Фотій, Пселл.

Проблема засвоєння і творчого опрацювання візантійцями античної літературної спадщини, незважаючи на велику кількість опублікованих в різних країнах наукових праць, у вітчизняному (власне, українському) літературознавстві після Івана Франка вивчалася явно недостатньо. Обираючи для свого дослідження лише один аспект проблеми – відношення візантійців до античного любовно-пригодницького роману, автор сподівається привернути увагу науковців, особливо молодих, які тільки долучаються до актуальної для нашої філологічної науки справи вивчення і наукового осмислення явищ літературного процесу Візантії, до пов'язаних з цією проблемою новітніх досліджень і можливих напрямків їхньої праці у галузі візантиністики.

Відомо, що у IV столітті, після легалізації за часів правління імператора Константина Великого і його наступників християнського віровчення, в літературі Візантії (чи, як вона тоді називалася, – Східної Римської імперії), виникають і розвиваються нові жанрові форми оповідної літератури. Як це взагалі було притаманно ранньовізантійській християнській та язичницькій белетристиці, вони певною мірою продовжують традиції літератури давно минулих століть, суттєво змінюючи топіку, наприклад, жанру греко-римської біографії чи романічних жанрів [Веселовский, 1886; Бычков, 1991, 95-99].

Значною мірою цьому сприяли здобутки літератури так званої Другої Софістики чи, інакше, Еллінського Відродження, найвизначнішими представниками якого були Плутарх з Херонеї (46-120 р.р.) та Лукіан з Самосати (120-180 р.р.), які заклали нові підходи до висвітлення в красному письменстві актуальних проблем сучасності, дбайливо зберігаючи при цьому окремі художні елементи класичного надбання. Саме за їх життя, у II-III століттях, були створені найвизначніші зразки античного "світського" роману [Давньогрецький роман, 2008; Досталова, 1988, 61-62; Полякова, 1966]. Жанр роману стає явищем античної масової літератури [Павленко, 1985, 194-198], виникають навіть перші форми роману фантастичного, такі як "Правдива історія" Лукіана чи "Дивні пригоди поза Фулою" Антонія Діогена [Кузнецова, 1969].

Треба мати на увазі, що в ранньовізантійській літературі поряд з творами пригодницького спрямування і розважального характеру створюються белетристичні твори, сюжет яких засновується на старо- та новозаповітних текстах, або ж численні твори літератури житійної, головними персонажами якої виступають реальні особи, які прагнуть втілити в своєму житті головні принципи подвижницького слу-

жіння Господу, які вони самі зазвичай називають "нашою філософією" [Кривов, 1977, 121; Едвардс, 1987].

Справді, якщо розглядати, наприклад, євангелічні тексти (і насамперед – "Діяння Апостолів") як твори світського красного письменства, в них можна віднайти чимало елементів топіки античного роману (поневірвання персонажів, удавану смерть, "воскресіння" з мертвих, щасливе воз'єднання героя з об'єктом уподобання тощо). Вже на межі I та II століть після Р.Х. невідомий автор створює апокрифічний роман на біблійну тему – "Повість про Йосифа та Асенеф", сюжет якого заснований на викладеній у Старому Заповіті ("Книга Буття", XXX, 46-49) історії Йосифа, сина Іакова та Рахілі, проданого братами в рабство до Єгипту, де він пізніше став довіреною особою та першим міністром фараона. Повість викладає історію сватання Йосифа до Асенеф, дочки єгипетського можновладця Потіфара (Пентефрія), та події їхнього подальшого життя; певною мірою цей твір спонукав Томаса Манна до написання його роману-епопеї "Йосиф та його брати".

Іншою, дуже розповсюдженою формою оповідної літератури в ранній Візантії став саме роман; як епічна жанрова форма він в античній літературі виникає після завойовницьких походів Александра Македонського і об'єднання грецьких полісів в єдину монархічну державу. Вірогідно, що найпершим античним романом і був саме "Роман про Александра", створений на основі історичних творів про його життя та діяльність. Донедавна вважалося, що оповідальні прозові твори, основою сюжету яких були пригоди та поневірвання пари закоханих чи молодого подружжя – продукт згадуваного вище "Еллінського Відродження" – культурно-історичної епохи, коли греки після правління імператора Нерона отримали в Римській імперії права громадян і коли в колах еллінської інтелігенції виникло стремління до відродження колишньої слави своєї батьківщини.

Однак нові папірусні знахідки фрагментів гречеських романів свідчать про те, що навіть перші любовно-авантюрні романи, розраховані на невибагливий смак масового читача, мають своїм сюжетним підґрунтям якісь малозначущі історичні події чи перекази про варварські землі та племена, а іноді – навіть суто казковий матеріал. Варто відзначити при цьому, що роман не був явищем виключно грекомовної белетристики, адже сучасник Нерона Петроній Арбітр написав пригодницький побутовий роман "Сатирикон", латиною ж створив грек за етнічним походженням Апулей – свій роман "Метаморфози, або Золотий Осел", а пізніше римлянин Лолліан став автором грекомовної любовно-пригодницької "Фінікійської повісті" (взагалі, і це було характерним також для ранньовізантійської літератури, мовний чинник в ті часи не був вирішальним). Досліджуючи нещодавно віднайдені папірусні фрагменти грецьких романів різних жанрових різновидів, автор ще раз впевнився в різноманітті сюжетної будови, топіки та образної системи романів, а також в складностях суто наукового характеру, пов'язаних з вивченням жанру роману, зокрема античного та візантійського [Павленко, 1985; Шевченко, 1972; Петровський, 1974].

Поява та становлення в пізньоантичному суспільстві нової ідеології – християнського віровчення – ще більше ускладнює цю проблематику, бо літератур-

ний процес перших століть після Р.Х. відзначався активним взаємовпливом різних форм язичницької та християнської літератур [Beaton, 1972; Irmscher, 1985]. Існують також інші приклади взаємовпливу язичницької та християнської літератур: язичницький роман невідомого автора, героями якого були син полководця Мільтіада Метіох і дочка перського сатрапа-намісника острова Самос Полікрата на ймення Парфенова, був у Єгипті, вірогідно, у IV-V століттях "перероблений" в написане коптською мовою "Житіє Св. Бартануби", християнської мучениці, яка, оберігаючи свою дівочу чистоту і опираючись домаганням якогось перського царя, загинула, кинувшись у вогонь. [Павленко, 1990, 93-94].

На особливу увагу в цьому відношенні заслуговує начебто суто язичницький роман фінікійця Геліодора з Емеси "Ефіопіка", створений, вірогідно, у III-IV століттях; автор цього твору, був, за деякими переказами, християнським священником, єпископом в фессалійському містечку Трікка, а потім, коли церковні ієрархи нібито поставили йому вимогу – або зберегти свій сан, відмовившись від авторства, або обрати світське життя, зробив свій вибір на користь останньої пропозиції. Роман Геліодора отримав довге життя і став об'єктом окремого суто філологічного дослідження такого видатного візантійського письменника та вченого XI століття, як Михаїл Пселл [Псел, 1969; Psellus, 1936]. В сучасній українській філології важливе дослідження цього роману і його впливу на пізніші романні форми належить академікові Д.В. Затонському [Затонский, 1973; Каждан, 1973; Naegg, 1948].

Зацікавлення романом як жанровою формою знайшло своє відображення в пізнішій візантійській літературі: в IX столітті один з ініціаторів просвітницької місії до слов'ян "солунських братів" Кирилла-Константина та Мефодія константинопольський патріарх Фотій прочитав і переказав у своєму славнозвісному "Миріобібліоні" ("Бібліотеці") принаймні два романи – вже згаданий твір Антонія Діогена та "Бавілонську повість" Ямвліха [Кузнецова, 1969; Шевченко, 1972; Lemerle, 1971; Photius, 1977; Ziegler, 1941; Naegg, 148]. Героїні пізньоантичних любовно-пригодницьких романів Харіклея та Парфенова після пережитої візантійцями епохи іконоборства надовго стають вершиною художнього уособлення ідеалів чистоти та любові.

Перше справді наукове дослідження античного роману здійснив з використанням порівняльного методу видатний вчений Михаїл Пселл вже в XII столітті, але ми не зупиняємось на цьому аспекті, бо його праця dokonano висвітлена в добре відомих працях російських дослідників [Брагинская, 2003; Любарський, 1975]. Про подальше вивчення візантійськими філологами античного роману ще раніше писала перекладач і дослідниця візантійської художньої прози С.В. Полякова [Полякова, 1971]. Така зацікавленість проблемами античного роману у Візантії XII століття певною мірою пояснюється тим, що така літературна продукція знаходила свого читача – аде саме тоді було написано перший у візантійській літературі любовний роман у віршах Нікити Євгеніана "Повість про Дросілу та Харікла". В наступні століття візантійські поети та прозаїки створюють кілька оповідей, які зазвичай відносять до різновиду "лицарських романів"; ці твори дуже подібні до аналогічних романів Західної Європи – проблема взаємовпливу цих па-

м'яток літературної творчості греків та "франків" давно вже стала темою жвавої дискусії і навряд чи буде колись остаточно вирішена.

Побіжно зауважимо, що ретельне вивчення проблеми запозичення, наслідування та "метафраз" творів античного красного письменства у Візантії породжує, на зразок "ланцюгової реакції", притаманну дослідникам спокусу вдатися до вивчення інших, близьких за своєю спрямованістю, питань. Перспективним видається дослідження впливу, наприклад, Лукіана чи Антонія Діогена на "фантастичні" анонімні візантійські діалоги "Тімаріон" та "Мазаріс", створені у XII столітті.

Вище ми згадували про перетворення античного любовно-пригодницького роману про Метіоха та Парфенопу в твір житійної літератури [Павленко, 1985]; відзначимо на завершення розгляду винесеного у заголовок питання, що він в арабській літературі був перероблений у повість про Вамека та Азру, а вже у XI столітті перським поетом Уссурі – в однойменну поему, в якій дівчина, героїня оповіді, змальована багатиркою на зразок Брюнгільди з "Пісні про Нібелунгів". Певною мірою таке зображення дівчини як лицаря було зумовлене якимись естетичними вимогами читачів феодального суспільства, бо в героїчному епосі візантійців, поемі "Дігеніс Акрит" герой вступає у двобій з багатиркою Максимом, а в пізнішій (XIV століття) поемі "Ахіллеїда" чільне місце займає поєдинок персонажа гомерівського епосу з амазонкою Пентесілеєю. Дослідження цього аспекту проблеми виводить на розлоге поле наукового осмислення особливостей виникнення і буття європейського романічного епосу.

Якщо вивчення таких проблем зацікавить молодих дослідників світової літератури і буде продовжене, автор вважатиме завдання свого повідомлення виконаним.

В статье рассматривается проблема отношения византийских писателей и ученых к античному наследию, главным образом – к любовно-авантюрному роману. Автор рассматривает также несколько возможных перспективных направлений дальнейшего исследования этой проблемы.

Ключевые слова: Византия, любовный роман, Фотий, Пселл.

The article deals with the problem of attitude of byzantine writers and scientists to ancient love-adventurous novel. The author suggests a strategy of research in perspective.

Key words: Byzance, erotic novel, Photius, Psellus.

Література:

1. *Давньогрецький роман*: Харитон; Ксенофонт Ефеський; Лонг / Пер. з давньогрецької. Упоряд. В.Зварич. – К.: Грамота, 2008. – 280 с.
2. *Брагинская Н.В.* Влажное слово: византийский ритор об эротическом романе (Исследование и перевод "Сравнения Гелиодора с Ахиллом Татием" Михаила Пселла). – М.: Изд-во РГГУ, 2003. – 214 с.
3. *Веселовский А.Н.* Из истории романа и повести: материалы и исследования. – Вып.1: Греко-византийский период // Сборник ОРЯС. – Том 40, № 2. – СПб., 1886. – 511+80 с.
4. *Бычков В.В.* Малая история византийской эстетики – Киев: "Путь к истине", 1991. – 407 с.
5. *Досталова, Ружена.* Социальные условия возникновения романа в Византии XII века // Византийский временник. – Т.49. – М., 1988. – С. 60-69.
6. *Затонский Д.В.* Вехи становления жанра... Феаген против графа Роланда // Д.В. Затонский. Искусство романа и XX век. – М.: Сов. писатель, 1973. – С.33-46.
7. *Каждан А.П.* Книга и писатель в Византии. – М.: Наука, 1973. – С. 139-143.
8. *Зембатова Н.П.* Роман Гелиодора "Эфиопика" и его место в истории жанра // Античный роман: Сборник статей. – М.: Наука, 1969. – С 82-106.

9. *Кривов М.В.* "Эфиопика" в "Откровении" Мефодия Патарского // Византийский временник. – Т.38. – М., 1977. – с.120-122.
10. *Кузнецова Т.И.* Любовно-фантастический роман: Антоний Диоген и Ямвлих // Античный роман: сборник статей. – М.: Наука, 1969. – С. 156-185.
11. *Любарский Я.Н.* Литературно-эстетические взгляды Михаила Пселла // Античность и Византия: Сборник материалов. – М.: Наука, 1975. – С. 114-139.
12. *Павленко Л.В.* Древнегреческий роман: новонайденные папирусные фрагменты // Вестник древней истории. – № 2. – М.: Наука, 1985. – С. 184-196.
13. *Павленко Л.В.* Полікрат, Метіох, Парфенова: середньовічний розвиток романного сюжету // Іноземна філологія. – Вип.99. – Питання класичної філології, № 24. – Львів, 1990. – С. 90-98
14. *Павленко Л.В.* Симеон Метафраст и традиции античной романистики // ΣΤΕΦΑΝΟΣ: сборник в честь М.Н. Славянской. – М.: Изд-во РОСНОУ, 2005. – С. 301-308.
15. *Петровский Ф.А.* Византийский роман // Византийская литература: сборник статей. – М.: Наука, 1974.– С.231-244.
16. *Полякова С.В.* К вопросу о стилевых особенностях греческого романа // Язык и стиль античных писателей: сборник статей. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1966. – С.155-162.
17. *Полякова С.В.* Из истории греческого романа в Византии. "Эфиопика" Гелиодора в толковании Филиппа Философа и Иоанна Евгеника // Византийский временник.– Т. 31.– М.: Наука, 1971.– С.243-248.
18. *Пселл Михаил.* "О стиле некоторых сочинений" / Пер. Т.А. Миллер // Памятники византийской литературы IX-XIV веков – М.: Наука, 1969. – С. 148 -150.
19. *Фотий*, патриарх Константинопольский. "Множество книг или Библиотека" / Пер. отдельных кодексов, статья и комм. Л.А. Фрейберг // Памятники византийской литературы IX-XIV веков – М.: Наука, 1969. – С. 39-47.
20. *Шевченко Л.И.* Типические черты греческого романа в "Вавилонской повести" Ямвлиха // Вестник Ленинградского ун-та. – №14. – Л., 1972. – Серия ист., языка и лит. – Вып. 3. – С. 104-113.
21. *Beaton, Roderick.* The Medieval Greek romance. – Cambridge: Cambridge UP, 1982. – XVII, 261 p.
22. *Beck, Hans-Georg.* Marginalia on the Byzantine novel // Erotica antique. – Bangor, 1977. – P. 59-65.
23. *Beck, Hans-Georg.* Byzantinische Erotikon. – Muenchen: Beck, 1986. – 234 s.
24. *Doelger, Franz.* Der griechische Barlaam-Roman, ein Werk des Heiligen Johannes von Damaskos. – Ettal: Buch-Kunst-Verl., 1953.–XII, 104 s.
25. *Edwards, Douglas R.* Acts of the Apostels and Chariton's "Chaereas and Callirhoe". – Diss. – Boston, 1987.
26. *Irmscher, Johannes.* Der byzantinische Roman // Das Altertum. – Bd.31, H.4. – Berlin, 1985. – S.247-251.
27. *Haegg, Thomas.* Photios als Vermittler der antiken Literatur – Oslo, 1948. – 444 s.
28. *Lemerle, Paul.* Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture a' Byzance des origins au X-e siecle. – Paris: PUF, 1971 (пер. на новогрецьку – Αθήνα: Εθνική Τράπεζα, 1981).
29. *Pselli Michaelis* Scripta minora / Ed. Eduard Kurtz. – Milano, 1936. – Vol. 1.
30. *Photii (Patriarchae)* Bibliotheca / Ed. et trad. par R.Henry, t. 1-8. – Paris: Belles Lettres, 1959–1977.
31. *Ziegler, Konrat.* Photios. // Real-Enzyklopaedie Pauly-Wissowa-Kroll – Stuttgart, 1941.